

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/018-031

УДК (UDC) 902.2

**FORTRESSES OF LEFT-BANK UKRAINE
AS A RAW MATERIAL BASE FOR SALTPETER MINING IN THE 18 CENTURY**

Evgen Osadchy***Abstract**

The article is devoted to the study of the history of saltpeter mining on the territory of the Left Bank of Ukraine and the fate of the earth defense structures of the Cossack fortresses in this process. Nitrate production in the territory of the Left Bank of Ukraine was a fairly widespread industry. The development of artillery and firearms in early modern armies was one of the reasons for the increase in saltpeter production. In the 17th century, mounds of barrows and ramparts of ancient fortifications were used for its extraction, where saltpeter was naturally concentrated. But this method depended on the coincidence of many factors. From the second half of the 17th century on the territory of the Hetman Oblast and the Slobozhan Oblast, the on-board method of saltpeter mining is increasingly spreading. The appearance of saltpeter plants, which worked with artificial edges, greatly simplified the process of saltpeter production, but also required finding places for their location. At this time, saltpeter workers paid attention to the abandoned fortresses built in the 17th century, which had a convenient location and soil reserves for the construction of artificial banks.

During the 18th century, the role of fortresses in the defense of Left Bank Ukraine is gradually changing. At the beginning of the century, they were an important component of defense, but over time their influence gradually decreases. Some of them are falling into disrepair, and the rest are turning into rural settlements. The territory of the abandoned fortresses was a convenient location for saltpeter workshops, and the defensive structures served as a raw material base for saltpeter mining. If in the first half of the 18th century the hetman's administration followed the preservation of fortresses, then in the second half of the century this process became widespread even without the restoration of the ramparts. The final destruction of defensive structures by saltpeter's took place at the end of the century and was connected with the re-planning of cities.

Keywords: saltpeter production, defensive structures, Cossack fortress, Left Bank of Ukraine, 18 century

---

* Candidate of Historical Sciences, Researcher at the Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

ФОРТЕЦІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК СИРОВИННА БАЗА ДЛЯ СЕЛІТРОВАРІННЯ У 18 СТОЛІТТІ

Євген Осадчий*

Анотація

Стаття присвячена дослідженню історії видобутку селітри на території Лівобережної України та долі земляних оборонних споруд козацьких фортець у цьому процесі. Селітряне виробництво на території Лівобережної України було досить поширеним промислом. Розвиток артилерії та вогнепальної зброї в арміях ранньомодерного часу були однією з причин збільшення виробництва селітри. У 17 столітті для її видобутку використовувалися насипи курганів та вали стародавніх городищ, де селітра концентрувалася природним шляхом. Але такий спосіб залежав від збігу багатьох чинників. З другої половини 17 століття на території Гетьманщини та Слобожанщини все більше поширюється буртовий спосіб видобутку селітри. Поява селітряних заводів, які працювали зі штучними буртами, значно спростила процес виробництва селітри, але і потребувала пошуку місць для їх розташування. В цей час селітровари звернули увагу на покинуті фортеці, збудовані у 17 столітті, які мали зручне розташування та запаси ґрунту для улаштування штучних буртів.

Упродовж 18 століття роль фортець в обороні Лівобережної України поступово змінюється. На початку століття вони були важливою складовою оборони, але з часом їх вплив поступово зменшується. Частина з них занепадають, а решта перетворюються на сільські населені пункти. Територія покинутих фортець була зручним місцем розташування селітроварних майстерень, а оборонні споруди слугували сировинною базою для видобутку селітри. Якщо у першій половині 18 століття гетьманська адміністрація слідкувала за збереженням фортець, то у другій половині століття цей процес набув значного поширення вже без відновлення валів. Остаточне руйнування оборонних споруд селітроварами відбулося наприкінці століття і було пов'язане з переплануванням міст.

Ключові слова: селітроваріння, оборонні споруди, козацька фортеця, Лівобережна Україна, 18 століття

Цитування: Осадчий, Є. (2024). Фортеці Лівобережної України як сировинна база для селітроваріння у 18 столітті. *Консенсус*, 3, 18-31.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/120>

---

* кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: osadchij.75@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

Постановка проблеми. Видобуток селітри на території Лівобережної України розпочався ще на початку 17 ст. Сировинною базою для українських промисловиків були насипи курганів раннього залізного віку, що склалися з дерну. Майстерні, які розташовувалися поблизу кургану, використовували ґрунт з центральної частини насипу та заповнення поховальної камери. Згодом до виробництва селітри були залучені городища раннього залізного віку та давньоруського часу, де у якості об'єкта для виварювання використовували внутрішню частину валу та культурний шар. Після того, як робота майстерні завершувалася, лишалися земляні насипи дивної форми, які у сучасній археології мають назву майдан¹.

З другої половини 17 ст. на території Дніпровського Лівобережжя, в межах Гетьманщини та Слобожанщини, нараховувалися сотні подібних майстерень, які добували значну кількість селітри. Однак, з часом, землі, на яких розташовувалися кургани та городища заселялися і опинялися у власності козацької старшини та громад населених пунктів. Це значно утруднювало безконтрольний видобуток селітри. За діями ватаг вже слідували не представники далеких державних адміністрацій, а власники землі, які хотіли мати власний зиск з цього процесу. Проте безкінечні війни з використанням артилерії і ручної вогнепальної зброї вимагали збільшення виробництва селітри і для вирішення цієї проблеми необхідно було запроваджувати нові технологічні прийоми, а державні установи всіляко підтримували збільшення виробництва. Для цього створювалися цілі промислові корпорації, найбільш відомою з яких була Опішнянська селітряна компанія, що об'єднувала кілька десятків промисловиків Лівобережної України².

На початку 18 ст. набуває поширення технологія видобутку селітри зі штучних буртів. Такий спосіб не був прив'язаним до місця розташування курганів або городищ. Майстерню можна було розмістити в будь-якому зручному місці, де були в достатній кількості вода та паливо. Вони мали назву «завод» та могли використовувати штучні земляні бурти, що насичалися органічними сполуками, і в результаті також давали можливість отримання селітри.

Наразі майстри стикнулися з нестачею місця для розташування буртів та відсутністю необхідної кількості ґрунту, придатного для їх утворення в населеному пункті або поряд з ним. Всі доступні землі навколо слобод і містечок вже мали власника та використовувалися у сільськогосподарському виробництві. Тому для розташування подібних заводів обиралися вільні місця. Часто такими «пустирями» були покинуті з різних причин укріплення козацьких фортець.

Аналіз останніх досліджень та джерельна база. Історії технології видобутку селітри з ґрунту, які практикувалися на теренах Лівобережної України у 18 ст., присвячена низка статей В. Шерстюка в яких розглянуто особливості видобутку

¹ Осадчий Є.М., Коротя О.В. Пам'ятки селітроваріння Південної Сіверщини XVII ст. Харків: Майдан, 2018. С. 31-72.

² Шербань А.Л. Історія селітроваріння в Опішному. *Київська старовина*. 2009. № 5-6. С. 20-47.

селітри, і, зокрема, «буртовим» способом на селітряних заводах³. Окремо слід розглядати питання, пов'язані з останніми роками існування оборонних споруд козацьких фортець 17-18 ст. Ці питання досить ґрунтовно проаналізовані в роботі Б. Галя. Дослідник узагальнив історію дослідження та історіографію питань, пов'язаних з вивченням фортець ранньомодерної доби. За описами фортець визначено їх основні характеристики наприкінці 18-19 століть⁴. Згадки про окремі укріплення ранньомодерної доби, що були пошкоджені селітроварями, містяться у спільній роботі автора та О. Короті, присвяченій пам'ятками селітроварного виробництва Південної Сіверщини 17 ст.⁵

Джерельна база даного дослідження складається з писемних та археологічних джерел. У гетьманських універсалах, виписках полкових канцелярій та Генеральної канцелярії в Глухові, є документи, в яких йдеться про видобуток селітри на території українських фортець⁶. Описи міст Лівобережної України, складені наприкінці 18 ст., містять згадки про наявність земляних укріплень в українських містах⁷. У цьому документі зібрано дані про переважну більшість фортець Лівобережної України, які мали укріплення. Доповнює їх програма статистичного опитування «О каждом губернском и поветовом городе», розроблена І. Тимковським у 1804 р. У ній містяться питання щодо устрою міст, повітів та губернії взагалі. Серед решти обов'язкових питань було і таке «переделан ли вал селитряным заводом и когда, и есть ли теперь выделка селитры?»⁸. Ці два джерела складені приблизно в один і той самий час і містять згадки про наявність земляних укріплень у містечках Лівобережної України та роботу селітроварних заводів на їх території.

Археологічні джерела нечисленні і представлені планами городищ, які у 18 ст. зазнали змін внаслідок роботи селітроварів. Кілька планів було знято В. Ляскоронським на початку 20 ст. Вченим зафіксовано значну кількість городищ, серед яких були і укріплення ранньомодерної доби⁹. Згадка про існування селітряного заводу є у матеріалах Статистичного комітету, який наприкінці XIX ст. збирав дані про наявність городищ та курганів на території тодішньої Російської

³ Шерстюк В.В. Характеристика способів видобування селітри на теренах України у XVII-XIX ст. *Археологічні дослідження Більського городища-2019*. Київ-Котельва, 2020. С. 54-56.

⁴ Галь Б.О. Міста-фортеці Лівобережної України на зламі XVIII-XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2011. № 5. С. 19-20, табл. 1а.

⁵ Осадчий Є.М., Коротя О.В. Пам'ятки селітроваріння Південної Сіверщини... С. 103, 107.

⁶ Універсали Павла Полуботка (1722-1723) / Упорядник В. Риневич. К., 2008. С. 98, 283-284, 304-305; Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАК України). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2524. Арк. 1-5.

⁷ Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. К.: Наукова думка, 1997. С. 24-126.

⁸ Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад. Сообщ. д. член И.Ф. Павловский. *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии*. Выпуск второй. Полтава. Электрическая типография Г.И. Маркевича, Протопоповская ул., Панский ряд, 1905. С. 61.

⁹ Ляскоронский В. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе*. М.: типография Г. Лиснера и Б. Собко, 1905. Т. 1. С. 444, 447, 453.

імперії. Частина цих даних, що стосуються Полтавщини були опубліковані М. Макаренком¹⁰.

В останні роки автором було знято топографічні плани на яких зафіксовано пошкодження, притаманні саме для діяльності селітроварів. Це городища Шар-гора в с. Приліпка Полтавської області та Замок у м. Новгород-Сіверський, ур. Замок¹¹.

Метою дослідження є аналіз місця оборонних споруд козацьких фортець у видобутку селітри упродовж 18 ст. та зміни відношення до них з боку урядових структур.

Виклад основного матеріалу. Технологія видобутку селітри з насипів оборонних споруд була добре відома українським промисловикам ще з початку 17 ст. Крім курганів вони активно використовували вали городищ раннього залізного віку та давньоруського часу. Їх рештки відомі на території Слобожанщини та Гетьманської України і за своїм устроєм подібні один до одного – для роботи використовувалася частина внутрішнього заповнення валу та культурний шар¹². В. Шерстюк зазначає, що такий спосіб видобутку селітри у 17 ст. був притаманний північним регіонам Дніпровського Лівобережжя та Московії, а з 18 ст. він поширився на територію гетьманської України¹³. Починаючи від другої половини 17 ст. на територіях, де вівся активний видобуток селітри, виникли міста та села, а, отже, з'явилися власники землі. Вести безконтрольний промисел ставало дедалі важче, адже треба було платити за розроблення кургану, за паливо та транспортування селітри на казенні заводи. Все це змушувало селітроварів шукати нові місця для ведення промислу та застосовувати нові технологічні прийоми. І все більшою популярністю користувався саме «буртовий» спосіб, який практикували на селітряних заводах.

Нові заводи починають з'являтися в населених пунктах. Це давало кілька переваг – постійна робоча сила та наявність близького джерела води та палива. Але розташувати майстерню треба було там, де було вільне місце, адже переважна більшість території навколо населених пунктів оралася та використовувалася для випасу худоби. Необхідно було шукати такі місця, де могли б розташуватися технологічні споруди та земляні бурти. За даним універсалу 1723 р. завод козака І. Балясного в Опішні працював вже 7 років і був великою проблемою для місцевих жителів. Вони кілька разів писали скарги в Генеральну Канцелярію, а та, в свою

¹⁰ Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава: изд-во ПУАК, 1917. С. 97.

¹¹ Шерстюк В.В. Сировинна база селітроваріння XVI–XVII ст. Східної Європи. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 231; Demay L., Stupak D. New Complex Investigations of the Novhorod-Siverskyi Upper Palaeolithic Site. *Археологія*. 2021. № 4. С. 7.

¹² Осадчий Є.М., Коротя О.В. Пам'ятки селітроваріння Південної Сіверщини... С. 93, 102, 117, 122–123; Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы. *Труды XI археологического съезда в Киеве 1899*. М.: типография А. Лисснера и А. Гершеля, 1901. Том 1. С. 429, 431, 438, 447.

¹³ Шерстюк В.В. Характеристика способів видобування селітри... С. 51.

чергу, ініціювала судовий розбір¹⁴. Проблема пролягала у тому, що селітряний завод руйнував наносив збитки жителям Веприка.

В універсалі Військової Генеральної канцелярії гетьмана П. Полуботка 1723 р., даному опішнянському козаку П. Балясному, перераховуються місця, де можна варити селітру, а саме: «...на могилахъ, на гноях и на иных волнихъ, а не пенних місцах...», поблизу містечок Веприк, Куземин і села Більськ. Також зазначається, щоб селітровари не завдавали шкоди людським землям та угіддям¹⁵. Таке досить нечітке формулювання відкривало шляхи для вибору місця заснування майстерні. Козак П. Балясний обрав для цього містечко Веприк. На його території знаходилася фортеця, яка була зруйнована взимку 1709 р.¹⁶ З тих пір укріплення не відновлювалися, на сама фортеця перебувала в запустінні. Місце для видобутку селітри було вкрай зручним близькістю до води та палива. В якості сировини для буртів була використана земля з валів фортеці.

Це одразу ж викликало негативну реакцію з боку адміністрації Замку Гадяцького. Вони поскаржилися в Генеральну Канцелярію на руйнування Веприцьких укріплень. Через півроку було видано наступний гетьманський універсал в якому підтверджувалося право П. Балясного вести селітряний промисел на вільних ділянках, і, разом з тим, заборонялося використовувати для цього міські території та людські угіддя, а вал Веприцької фортеці наказувалося відновити власним коштом¹⁷. У першій половині 18 ст. гетьманська канцелярія розуміла необхідність видобутку селітри, але і фортеці, навіть на той час зруйновані, були важливим елементом оборони українських земель. Тому в універсалі була викладена досить різка реакція на руйнування оборонних споруд.

У другій половині 18 ст. укріплення козацьких фортець все частіше ставали об'єктами селітроварного промислу. 1759 р. переяславський полковник скаржився в Генеральну канцелярію на селітряних компанійців братів Д. та І. Тимченків, які розрили верх валів та полишили ями на території фортеці та форштадті міста. У відповідь прийшло гетьманське розпорядження ями засипати, а розриви у валах відновити «надлежаще» коштом селітряних компанійців. Документ завершується категоричною заборонаю руйнування міських укріплень, а місцевій владі робилося зауваження, що вони допустили руйнування таких важливих для оборони споруд¹⁸. Згадані майстри були представниками Опішнянської селітряної компанії і почували себе впевнено та не звертали уваги на місцеву адміністрацію. Спочатку скарга на дії селітроварів була направлена в канцелярію Замку Гадяцького, а вже наступного року – гетьману К. Розумовському. І в цьому випадку авторитету місцевого полковника

¹⁴ Універсали Павла Полуботка (1722–1723)... С. 272–273.

¹⁵ Ibid. С. 283.

¹⁶ Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово–Сіверщині. [пер. з англ. І. Колганової]. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 104.

¹⁷ Універсали Павла Полуботка (1722–1723)... С. 304–305.

¹⁸ ЦДДАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2524. Арк. 1–1 зв.

було недостатньо для того, щоб запобігти руйнуванню селітроварями оборонних споруд і потрібно було втручання гетьманської канцелярії, щоб припинити роботи та сприяти відновленню валів.

Надалі випадки використання території фортець 17–18 століть збільшуються. За даними розвідок В. Ляскоронського ми маємо дані про наявність решток роботи селітроварів в містечках Снітин, Сокілка, Сенча, Красне, Оржиця, Жовнин¹⁹. Це рештки фортець невеликих містечок, які були засновані козаками у 17 ст. На планах кінця 19 – початку 20 ст. зображено рештки міських укріплень з характерними пошкодженнями валів та буртами землі на майданчиках городища. Це свідчить про те, що станом на другу половину 18 ст. території фортець вже не використовувалася. У переважній більшості це укріплення, які розташовувалися на високому корінному березі річки. Через комплекс причин до яких входять зміна клімату, військово-політична та економічна ситуація на території українських земель, населення та гарнізон полишають фортеці, а житлові квартали переносяться на більш зручні місця, ближче до води. Цікавою деталлю є зображення храмів поблизу цих майстерень. Виробничий процес відбувався у безпосередній близькості від діючого храму, при тому, що після закінчення робіт не відбулося рекультиваци території. Ями та бурти так і лишилися поблизу церков. З часом місцеве населення почало сприймати ці насипи як частину навколишнього ландшафту. На початку 20 ст. В. Ляскоронський фіксував рештки селітроварних заводів, як складні оборонні споруди²⁰.

Покинуті фортеці були досить зручним місцем для селітроварів. Їх земляні укріплення та культурний шар за майже 150 років свого існування накопичили необхідний запас природної селітри, який був необхідним для негайного початку виварювання. Під час обстеження городищ козацької доби у Посуллі В. Ляскоронський зазначав, що вони насипані з культурного шару²¹. В якості сировини спочатку використовувалися саме оборонні споруди. Одночасно з цим велися роботи по устрою бургів, де заготовлялася суміш ґрунту з органічними сполуками. Таким чином поєднувалися традиції козацького майданного способу виварювання селітри з буртовим (рис. 1).

В урочищі Шар-гора у с. Приліпка Полтавської області добре збереглися рештки такої майстерні. Вона була влаштована в межах багат шарового городища на останці правого берега р. Псел²². В якості сировинної бази використано вал дитинця давньоруського городища, а також внутрішня частина напільного валу козацької

---

¹⁹ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы находящиеся в бассейне р. Сулы... Т. 1. С. 438, 440, 444, 447, 455; Ляскоронский В. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы... Т. 1. С. 194.

²⁰ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы. С. 440.

²¹ Ibid. С. 440-450.

²² Шерстюк В.В. До реконструкції Говтвянської битви 1638 р. *Археологія і давня історія України*. К., 2017. Вип. 1 (22). С. 231.

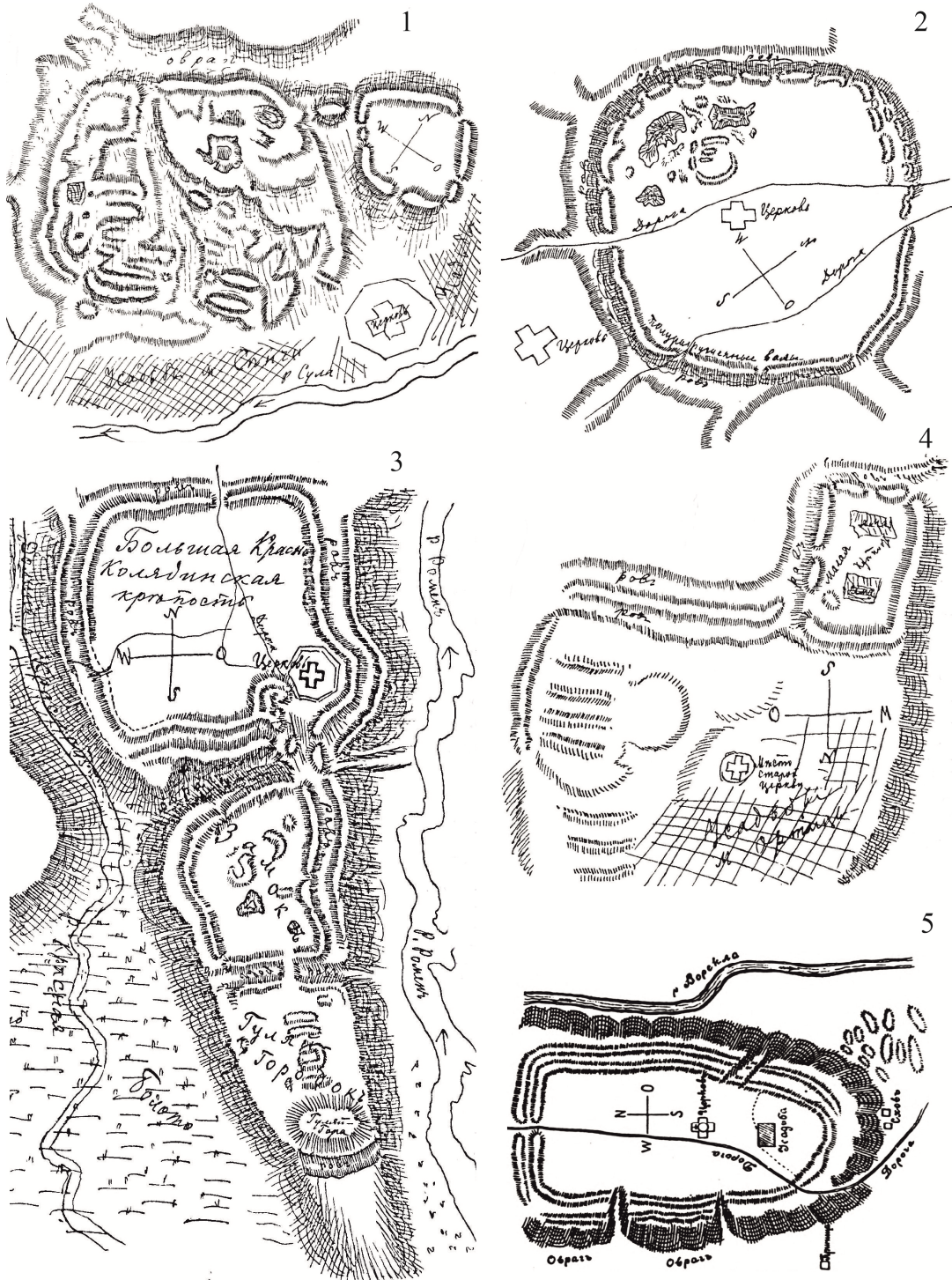

Рис. 1. Плани городищ із залишками селітроварного виробництва початку ХХ століття (за В. Ляскоронським, 1901, 1905).

1 – Сенча, 2 – Жовнин, 3 – Красноколядинське, 4 – Оржиця, 5 – Сокілка.

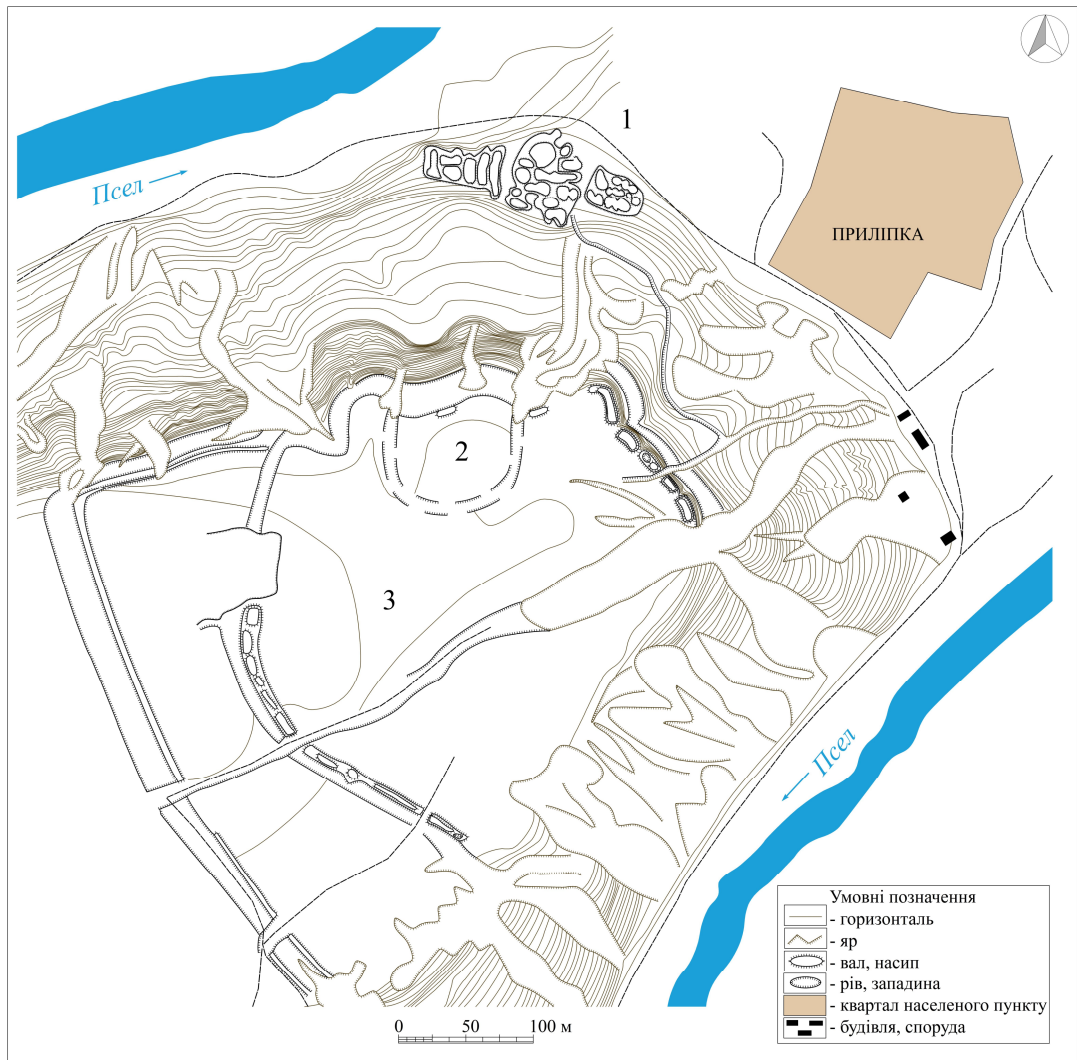

Рис. 2. План городища багатощарового в с. Приліпка Полтавської області. План автора 2014 р.
 1 – рештки селітроварного заводу другої половини XVIII століття, 2 – дитинець літописного міста Голтов, 3 – фортеця козацького містечка Голтва.

доби. Для виварювання ґрунт спускався з гори в заплаву до джерела води. Для цього у схилі було зроблено виїмку, якою дорога сполучала дві частини майстерні. Дорога проходила вздовж північно-східного краю останця і забезпечувала поступовий спуск в заплаву. Біля підніжжя гори знаходяться три великих скупчення ґрунту. Це рештки вивареної землі, яка скидалася після промивання (рис. 2). Роботи на таких об'єктах могла тривати кілька років доки не закінчувалася придатна для використання земля та було в достатку паливо.

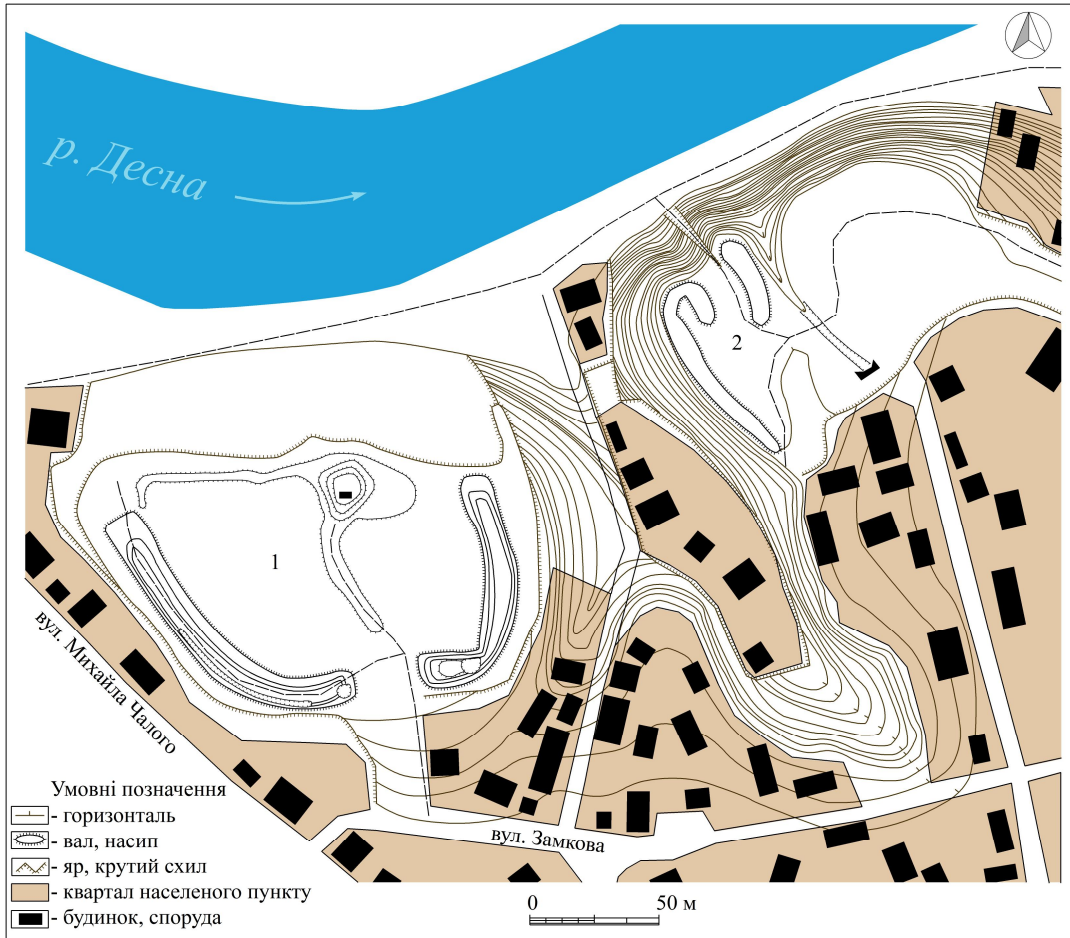

Рис. 3. План городища «Замок» в м. Новгород-Сіверський. План автора 2021 р.
1 – дитинець міста Новгород-Сіверський, 2 – ймовірне місце розташування селітряного заводу другої половини XVIII століття.

На території містечка Сміле на Роменщині селітряний завод було влаштовано на вільному місці – міському вигоні. Це місце знаходилося біля джерела води і сюди звозився ґрунт з валів фортеці. Про обсяг виробництва селітри свідчить кількість буртів – 55²³. Під час обстеження оборонних споруд цієї фортеці було зафіксовано повне руйнування валів, а от виїмки та підрізки берегового схилу збереглися досить добре.

На території давньоруського городища у Новгороді-Сіверському також діяв селітровоарний завод. О. Лазаревський наводить опис міста 1781 р. і згадує замок земляний, який розорений селітряним заводом на 2 казани²⁴. У 20 ст. майданчик

²³ Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава: изд-во ПУАК, 1917. С. 97.

²⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский. К.: типография К.Н. Малевского, 1888. Т. 1. С. 211.

городища був спланований для встановлення пам'ятника, але на вершинах валів досі збереглися типові для роботи селітроварів виїмки та ями. Східніше городища, на невеликому плато, знаходяться довгі бурти насипаного ґрунту. На початку 20 ст. тут функціонував кар'єр з видобутку каменю, який спотворив місцевість, але у західній частині збереглися два видовжені насипи, які за своєю формою схожі на ті, що лишали після себе селітровари (рис. 3). Зараз їх висота становить близько 5 м, але це висота сучасна, яка визначена після завершення робіт на кар'єрі у першій половині 20 ст. Насипи зафіксовані на фото 1930-х рр., зроблених під час дослідження палеолітичної стоянки²⁵.

Під час зйомки сучасного плану зафіксовано частину проїзду, який вів від напільних укріплень фортеці Новгород-Сіверського, узвозом до невеликої тераси правого берега р. Десна. Далі до річки також вів зручний спуск, який давав можливість підйому води до майстерні²⁶. Це можливе місце розташування селітряного заводу, адже на території самого городища рештки селітроварних печей не були виявлені²⁷.

Наприкінці 18 ст. фортеці Лівобережної України вже давно втратили своє оборонне значення, а дерев'яні укріплення не поновлювалися. В описах фортець є одне формулювання, що повторювалося в текстах – «*осытавшийся вал*»²⁸. В такому стані перебували укріплення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній на час початку реформ, спрямованих на зміну планування міст. Однією з вимог до нового планування було регулярне прокладання нових вулиць. З цією метою здійснено роботи зі зняття планів значних міст України на яких зафіксовано попередня містобудівна ситуація та заплановані зміни²⁹. Проблему нівелювання старих укріплень, які заважали прокладанню нових вулиць та кварталів, було вирішено шляхом залучення власників селітроварних заводів. За останні кілька років 18 – початку 19 століть майже всі земляні укріплення лівобережних фортець були повністю розкопані з метою видобутку селітри. В роботах брали участь як приватні селітроварні заводи так і казенні³⁰. Під час роботи заводів печі по випарюванню селітри влаштувалися поряд з валом, або в безпосередній близькості.

В описі фортеці Прилуки В. Ляскоронський згадує ями, викладені цеглою. Це могли бути рештки печей по випарюванню селітри³¹. Земля, яка була непридатна

²⁵ Підоплічка І.Г. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. Звіт про розкопки 1936-1938 рр. Палеоліт і неоліт України. К.: АН УРСР, 1947 р. Т. 1. табл. II, табл. V.

²⁶ Demay L., Stupak D. V. New Complex Investigations of the Novhorod-Siverskyi Upper Palaeolithic Site... С. 7, рис. 2.

²⁷ Кедун І.С. До питання про розвиток селітряного промислу в Новгороді-Сіверському. *Сумська старовина*. 2014. № XLIII-XLIV. С. 118.

²⁸ Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років... С. 187-254.

²⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Книга чертежей и рисунков. Планы городов. СПб.: в типографии II отделения Е.И.В. канцелярии, 1856. С. 270, 370, 373-385, 392-396.

³⁰ Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 років... С. 94-95, 105.

³¹ Ляскоронский В. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы... С. 453.

для виробництва, скидалася в рів. Таким чином було зруйновано більшість фортець Полтавської губернії, крім, власне, Полтави та Глинська. У Переяславській фортеці, де ще 50 років тому гетьманська адміністрація наполягала на відновленні валів, було знищено одразу дві лінії оборонних споруд³². У якості сировинної бази використовувалися лише насипні вали напільної лінії оборони. Решта земляних укріплень, що розташовувалися по схилах часто лишалися неушкодженими і збереглися до сьогодні.

На території Харківської губернії даних про розварювання міських укріплень на селітру вкрай мало. Є згадка про селітряний завод в Сумах, але де саме і на якій сировині він працював невідомо. Щодо решти міст Харківщини та Сумщини, то даних щодо роботи селітроварів поки що не виявлено.

Висновки. Отже, у 18 ст. відбувається збільшення видобутку селітри на території Лівобережної України. Цей промисел був приватним, але під контролем органів державного управління, а видобуток і збут готової продукції регламентувався універсалами й указами. Відношення влади до земляних укріплень фортець в якості сировинної бази селітроварів зазнавав змін упродовж усього століття.

Від початку до середини 18 ст. влада намагалася зберігати цілісність оборонних споруд і припиняла роботи в разі їх руйнування з обов'язковим відновленням порушених валів.

У другій половині 18 ст. з'явилася певна кількість фортець, які були покинуті населенням. Вони були використані для влаштування там заводів з видобутку селітри, які працювали тривалий час. Після цього лишалися ями та бурти відпрацьованого ґрунту, які не розрівнювалися, що свідчить про виведення цієї території з господарської та військової експлуатації.

Наприкінці 18 ст. міста, в яких знаходилися рештки земляних укріплень зазнали перепланування, а самі оборонні споруди були повністю знесені у процесі видобутку селітри.

REFERENCES

- Hal, B.O. (2011). Mista-fortetsi Livoberezhnoyi Ukrayiny na zlami XVIII-XIX st. [Fortress cities of the Left Bank of Ukraine at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries]. *Siveryanskyi litopys*, 5, 17-26 [in Ukrainian].
- Kedun, I.S. (2014). Do pytannya pro rozvytok selitryanoho promyslu v Novhorodi-Siverskomu. [On the development of the saltpeter industry in Novgorod-Seversky]. *Sumska starovyna*, XLIII-XLIV, 117-122 [in Ukrainian].
- Lazarevskyy, A. (1888). *Opisanie staroi Malorossii. Materialy dlya istoriyi zaseleniya, zemlevladieniya i upravleniya. Polk Starodubskiy*. [Description of old Malorossiya. Materials for the history of settlement, land ownership and administration. Starodubsky regiment]. K.: tipohrafiya K.N. Malevskoho, 1888. T. 1. [in Russian].
- Lyaskoronskiy, V.H. (1901). Horodishcha, kurhany i dlinnye (zmievye) valy, nakhodyashchiesya v bassejne r. Suly. [Mounds, burial mounds and long (zmiev) ramparts located in the basin of

³² Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад... С. 72-132.

- the Sula River.]. *Trudy XI arkhеолоhыcheskoho sezda v Kieve 1899*. M.: tipohrafiya A. Lissnera i A. Hershelya. Tom 1. Pp. 404-455 [in Russian].
- Lyaskoronskiy, V. (1905). Horodishcha, kurhany i dlinnie (zmiev) valy po techeniyu rr. Psla i Vorskly [Mounds, burial mounds and long (zmiev) ramparts along the course of the Psla and Vorskla rivers]. *Trudy XIII Arkheolohicheskoho sezda v Ekaterinoslave*. M.: tipohrafiya H. Lissnera i B. Sobko. T. 1. Pp. 158-198 [in Russian].
- Makarenko, N.E. (1917). *Horodishcha i kurhany Poltavskoy huberniyi* [Mounds and burial mounds of Poltava province]. Poltava: izd-vo PUAk [in Russian].
- Osadchyy, Ye.M. & Korotyа, O.V. (2018). *Pamyatky selitrovarinnya Pivdennoyi Siversshchyny XVII st.* [Monuments of seventeenth-century saltpeter production in the Southern Siversshchyna]. Kharkiv: Maydan [in Ukrainian].
- Pidoplichka, I.H. (1947). Pizniopaleolitychna stoyanka Novhorod-Siversk. Zvit pro rozkopky 1936-1938 rr. [The Late Palaeolithic site of Novhorod-Siversk. Excavation report of 1936-1938]. *Paleolit i neolit Ukrayiny*. K.: AN URSR. T. 1, S. 65-106 [in Ukrainian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperiyi. Sobranie pervoe. Kniha chertzey i risunkov. Plany horodov* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Collection one. Book of drawings and pictures. Plans of cities]. (1856). SPb.: v tipohrafiyi II otdeleniya E.I.V. kantselyariyi [in Russian].
- Statysticheskie svedeniya o Poltavskoy huberniyi sto let nazad. Soobshch. d. chlen I.F. Pavlovskiy* [Statistical information about Poltava province one hundred years ago]. *Trudy Poltavskoy Uchenoy Arkhyvnoy Komysyyi. (1905)*. Vypusk vtoroy. Poltava. Élektricheskaya tipohrafiya H.I. Markevicha, Protopopovskaya ul., Panskiy ryad. Pp. 59-163 [in Russian].
- Topohrafichnyy opys Malorosiyiskoyi huberniyi 1798-1800 rokiv [Topographical description of the Little Russian province in 1798-1800]. (1997) *Opysy Livoberezhnoyi Ukrayiny kintsya XVIII – pochatku XIX st.* K.: Naukova dumka. Pp. 24-126 [in Ukrainian].
- Universaly Pavla Polubotka (1722-1723). (2008). [Universals by Pavlo Polubotok (1722-1723)]. Uporyadnyk V. Rynsevych. Instytut ukrayins'koyi arkhеоhrafiyi ta dzhereloznavstva imeni M.S. Hrushevskoho; Chernihivskyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni T.H. Shevchenka; Naukove tovarystvo imeni Shevchenka; Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny. Kyiv [in Ukrainian].
- Sherstyuk, V.V. (2012). Syrovynna baza selitrovarinnya XVI-XVII st. Skhidnoyi Yevropy [The raw material base of saltpeter production in the XVI-XVII centuries Eastern Europe]. *Novi doslidzhennya pamyatok kozatskoyi doby v Ukrayini*. K.: TSP NAN Ukrayiny i UTOPIK. Vyp. 21 (1). Pp. 47-53 [in Ukrainian].
- Sherstyuk, V.V. (2017). Do rekonstruktsiyi Hovtyans'koyi bytvy 1638 r. [To the reconstruction of the Battle of Govtyany in 1638]. ADIU. K.: IA NAN Ukrayiny. Vyp. 1(22). Pp. 230-237 [in Ukrainian].
- Sherstyuk, V.V. (2020). Kharakterystyka sposobiv vydobuvannya selitry na terenakh Ukrayiny u XVII-XVIII st. [Characteristics of methods of nitrate extraction on the territory of Ukraine in XVII-XVIII centuries]. *Arkheolohichni doslidzhennya Bilskoho horodyshcha-2019*. Kyiv-Kotelva, 49-57 [in Ukrainian].
- Shcherban, A.L. (2009). Istoriya selitrovarinnya v Opishnomu [History of saltpeter production in Opishne]. *Kyyivska starovyna, 5-6*, 20-47 [in Ukrainian].
- Shhodennyk kamerhera Karla XII Hustava Adlerfelda pro perebuvannya shvediv voseny 1708 r. na Chernihovo-Siversshchyni [The diary of Charles XII's chamberlain Gustav Adlerfeld about

- the Swedish stay in Chernihiv-Siversk region in autumn 1708]. (2014). *Siveryanskyi litopys*, 4, 95-110 [in Ukrainian].
- Demay, L. & Stupak, D.V. (2021). New Complex Investigations of the Novhorod-Siverskyi Upper Palaeolithic Site. *Arkeolohiya*, 4, 5-35 [in English].